

ВИРОБНИЦТВО ЗАЛІЗНОЇ ЗБРОЇ ДЛЯ ПОЛКІВ І СОТЕНЬ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НА ДРЕВЛЯНСЬКІЙ ЗЕМЛІ (XVII–XVIII СТ.)*

Олексій ТРАЧУК

orcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурології НДІУ

Анотація. У статті зроблено спробу поєднати дослідження виробництва заліза на основі архівних матеріалів комплексної експедиції 1932 р. під керівництвом Олександра Оглоблина та шляхи забезпечення зброєю сотень і полків Війська Запорозького на Древянській землі.

Українська козацько-гетьманська держава XVII–XVIII ст., що була збудована на давніх українських традиціях родоплемінного ладу, мала власний адміністративний сотенно-полковий поділ. Полк і сотня в ньому виступали одночасно як військовий підрозділ, територіальна одиниця, фінансовий та судовий округ. При цьому Військо Запорозьке являло собою військову та державно-політичну автономію спочатку в складі Речі Посполитої (від Зборівської угоди 1649 р. до Переяславської ради 1654 р.), а потім у складі московської держави (царства й імперії) – від січня 1654 р. (Переяславської ради) і до ліквідації сотенно-полкової адміністрації Лівобережної України у вересні 1781 р. та впровадження поділу цієї території на намісництва (губернії) з січня 1782 р.

У цьому дослідженні ми спробували виявити рудні, які могли забезпечувати сотні та полки козаків зброєю та іншими виробами під час Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Питання відновлення основних галузей промисловості Древянського краю після революції 1917–1918 рр. постало у період відбудови радянської України. На початку 1922 р. Спілкою гірників Волині було запропоновано відродження залізоробної та металургійної промисловості. У радянські часи це не було здійснено, але за доби незалежності старі галузі поліської промисловості на терені Правобережного Полісся можуть зміцнюватися з перспективою їх подальшого потужного розвитку.

Ключові слова: визвольна війна; металургія; виробництво; залізо; рудня; рудники; сотня; полк; сотенно-полковий устрій.

PRODUCTION OF IRON WEAPONS FOR REGIMENTS AND HUNDREDS OF THE ZAPORIZHZHIAN HOST ON THE LAND OF DREVLANS (17TH–18TH CENTURY)

Oleksii TRACHUK

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. The article attempts to combine the research on iron production based on archival materials from the complex expedition of 1932 under the leadership of Oleksandr Ohloblin with the ways of providing weapons to hundreds and regiments of the Zaporizhzhian Host in the Land of Drevlians.

The Ukrainian Cossack Hetmanate state of the 17th – 18th centuries, which was built on the ancient Ukrainian traditions of the tribal system, had its own administrative division into hundreds

---

* Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту «Етногенез українців у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

and regiments. The regiment and the hundred acted simultaneously as a military unit, a territorial unit, and a financial and judicial district. At the same time, the Zaporizhzhian Host had military and state-political autonomy, first as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (from the Treaty of Zboriv in 1649 to the Pereiaslav Agreement in 1654), and then as part of the Moscow state (realm and empire) from January 1654 (the Pereiaslav Agreement) and to the liquidation of the hundred-regiment administration of Left Bank Ukraine in September 1781 and the implementation of the division of this territory into governorships (provinces) in January 1782.

In this study, we tried to identify ores that could provide the Cossacks' hundreds and regiments with weapons and other products during the Liberation War of the Ukrainian people led by Bohdan Khmelnytskyi.

The issue of restoring the main industries in the land of Drevlians after the revolution of 1917–1918 arose during the reconstruction of Soviet Ukraine. At the beginning of 1922, the Volyn Miners Union proposed the revival of the iron and steel industry. In Soviet times, this was not done, but during the days of independence, the old branches of the Polissia industry on the territory of the Right Bank Polissia could be strengthened with the prospect of their further powerful development.

Key words: liberation war; metallurgy; production; iron; ore; mines; hundred; regiment; hundreds-regimental system.

Постановка проблеми. Стан української промисловості під час Хмельниччини і вплив визвольної війни 1648–1657 рр. на подальший розвиток промислового життя України ще майже недосліджений; навіть не зібрано й не систематизовано відповідних, загалом доволі численних, матеріалів. Ясна річ, це утруднює й вивчення спеціального питання про забезпечення сотень і полків Війська Запорозького зброєю і вплив Хмельниччини на залізорудну промисловість Правобережної України, тим більше, що саме для цього питання документальні матеріали дуже фрагментарні. Деталі й окремі важливі моменти ще залишаються нез'ясованими [34, с. 129].

Але взагалі рудницька промисловість (як і інші галузі промисловості) не загинула під час Хмельниччини. Крім зруйнованих (або спустошених) рудень, решта, очевидно, продовжувала працювати і в 1649 р., і в 1650 р., і, мабуть, пізніше [34, с. 131].

У XVII ст., зауважує В. Тимошенко, кількість рудень і їх географічні межі

зростають. Цьому сприяли розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, нові вимоги до знярядь праці, боротьба проти татарських нападів, що збільшувала попит на зброю. Нарешті, віддаленість сотень і полків Війська Запорозького від закордонного заліза в свою чергу сприяла розвитку металургії [40, с. 28].

Ступінь розробки проблеми. На першому етапі історія залізорудної і металургійної промисловості на Правобережному Поліссі готувалася О. Оглоблиним до друку як «Нарис», але не була оприлюднена (зберігається в ЦДАВО) [33, арк. 134–213]. У Науковому архіві Інституту історії України НАНУ, крім «Нарису», був виявлений звіт О. Оглоблина про роботу Поліської експедиції за 1932 р. У цьому звіті 1 серпня 1935 р. він запише: «За 1933–1934 рр. матеріали експедиції 1932 р. були систематизовані. В 1935 р. Інститут історії матеріальної культури УАН розпочав планову науково-дослідну роботу над матеріалами експедиції. Було намічено опрацювати матеріали, що стосуються

історії металургії на Поліссі (історія промисловості й промислової техніки). Запропоновано видання збірника під назвою «Металургія Правобережної України XVI–XIX ст.» [30, арк. 25], але збірник перед війною не вдалося завершити (теж зберігається в ЦДАВО). Нині цю працю до друку готує Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Г. Папакін та І. Яворська).

У широкому аспекті сотенно-полковий устрій Правобережної України в другій половині XIX ст. відображений у працях В. Антоновича [4], О. Лазаревського [24, с. 97–107], М. Слабченка [37], В. Дядиченка [16], О. Апанович [5] та І. Крип'якевича [23, с. 125–128].

Однією з перших праць сотенно-полкового устрою Правобережної України стало дослідження територіальних меж правобережних козацьких полків Т. Балабушевич від кінця XVI ст. до початку XVIII ст. [7, с. 23–32]. Історії Київського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького полків присвячено студії О. Дана, В. Мокляка, В. Кривошеї, П. Аброскіна, О. Стасенка та інших сучасних дослідників [1; 14].

М. Грушевський підтримав теорію зародження козацьких військових та адміністративних традицій в часи боротьби літописних племен (зокрема древлян) з імперською владою Київської Русі, вказуючи на виборність земських болохівських князів, які на древлянських землях були чимось середнім між старостами родових громад і пізнішими козацькими отаманами [12, с. 16–17]. І. Каманін також вважав болохівських князів «виборними козацькими отаманами», причому весь історичний процес у XIII ст. формується таким чином: болохівці

чинять спротив князівсько-болярській експансії Галича, болохівці прагнуть зберегти автономію, свій родоплемінний лад; боротьба важка, і коли приходять татари, вони звільняють болохівців і їх старійшин та виборних вождів [20]. Ця точка зору розвивається в обох головних роботах Н. Дашкевича [15], в працях М. Грушевського [13, с. 450–463], а також у досі не надрукованому рукописі Т. Мовчанівського за результатами розкопок спаленого Данилом Галицьким Райковецького городища болохівців [28, с. 184–192, 195]. Про згаданий родоплемінний лад автором було виконане спеціальне дослідження, викладене в додатках до монографії «Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян та території України (друга половина V–X ст.)» [41, с. 225–273].

Виклад основного матеріалу. Рудні Правобережного Полісся. У середині та другій половині XVII ст. Хмельниччина, на погляд О. Оглоблина, затримала розвиток рудництва. Умови визвольної війни передусім відбилися на стані шляхетського землеволодіння й господарства. Годі й думати було шляхті про заведення нових рудень [34, с. 129; 6, с. 405]. Але визвольна війна українського народу середини XVII ст. внесла чималі зміни в життя окремих господарств, разом з тим вона не зупинила правобережно-поліської металургії. Звичайно, політичний і економічний струс був великий, і феодали Правобережної України надовго зберегли пам'ять про «наступ війни козацкой, а рабочей своеволи и бунтов хлопских», які (за виразом одного шляхетського документа 1649 р.) стали визначенням цілої епохи в історичному житті Правобережної України, зокрема Полісся. Не дивно, що шляхта ніколи не

могла забути за тих, хто «ділом дейнецьким бавився й кров шляхетську розливав», – за повстале українське селянство й зв'язане з ним рудницьке робітництво [32, арк. 191].

Рудні, виявлені експедицією 1932 р., нанесені О. Оглоблиним на окремі карти в басейнах річок на Древянських землях [31, арк. 1–5]. Опираючись на новий метод родоплемінної картографії, обґрунтований автором в журналі «Українознавство» (2022. № 2–4; 2023. № 1–3), ці карти ми взяли за основу, доповнивши їх таблицями рудень, сотнями та полками Війська Запорозького [17; 23; 42].

З останньої чверті XVI ст. військово-територіальний полковий поділ переноситься з пониззя Дніпра на городову Україну. Реєстр у 500 козаків 1590 року виріс до 2 полків по 500 козаків, які на чолі з К. Косинським і В. Чановицьким мають розташовуватися в Рокитному і Володарці на Правобережжі та в Іванкові, Горошино і Сніпороді – за Дніпром. А це вже створювало для козацтва можливість поширювати свій вплив на територію городової України [36, с. 21].

На погляд Л. Винара, «козацька реєстрація із ранніх 1570-х років була значним кроком вперед у формуванні козаччини як окремої легалізованої суспільної верстви. Увільнення козаків від присудів локальної адміністрації виразно свідчить про певні уступки уряду, який мусів числитися в тому часі з вимогами українського козацтва» [8, с. 15].

У військовому та адміністративно-територіальному відношеннях полки склалися із сотень. Не випадково польський уряд поділив реєстрове козацьке військо на сотенні підрозділи. За ординацією 1601 р. кожен полк розділявся на п'ять сотень по 100 осіб у

кожній. Сеймова ординація 1625 р. дозволила розміщення полків та сотень на території городової України за умови, що полк складатиметься із 10 сотень. За назвою сотенного містечка сотні одержували власні назви та прапори. У державі Б. Хмельницького цей поділ, що склався у роки національно-визвольної війни, остаточно закріпився в другій половині XVII ст. Кількість сотень у полках не була однаковою: в одних із них налічувалося 7–8 сотень, а в інших – близько 20. Окремі сотні мали спільне сотенне місто, тому і відповідно таку ж назву з додатком: перша, друга, третя. В Кропивнянському полку було три Іркліївські, дві Пирятинські і дві Чорнухинські сотні. В Ніжинському полку з десяти сотень шість мали назву Ніжинських. Окрім того, через повтор топоніміки в окремих полках були сотні з однаковою назвою. Наприклад, Переволочанська в Прилуцькому і Полтавському полках, Сміленська в Чигиринському і Лубенському тощо [17, с. 28].

Залізорудне виробництво Правобережного Полісся в другій половині XVII ст., зауважує О. Оглоблин, не тільки не припинилося під час визвольної війни, а після невеликої перерви продовжувало розвиватися далі. Справді, спустошення деяких рудень під час визвольної війни могло бути серйозною перешкодою для відновлення виробництва. Сама рудня взагалі була не довговічною будівлею – дерево легко горіло й нерідко згадується в актах того часу про спалення або пожежу рудень. Але так само легко було її й відбудувати. Серйозніше значення мала руйнація греблі, що й було особливо небезпечно для рудні. Але й такі випадки траплялися мало не щороку, коли весняний паводок,

а іноді й осіння вода зривала греблю й навіть подеколи відносила за течією й саму будову рудні. Отже, спустошення або й руйнація деяких рудень під час визвольної війни не могли бути серйозною перешкодою для швидкого відновлення виробництва. Врешті, більше значення мали основні компоненти рудницького виробництва – руда, ліс, вода [32, арк. 191–192]. Багато рудень, що існували до 1648 року, продовжували своє виробництво майже без перерви протягом усієї другої половини XVII ст. [32, арк. 192 зв.].

Підприємства будували не самі власники, а, за їхніми дорученнями, спеціалісти металургійної справи – рудники. Це пов'язано з тим, що процес виплавляння заліза відзначався складністю, вимагав спеціальних технічних знань, умінь і навиків [40, с. 32]. Характерно, що в багатьох документах другої половини XVII – початку XVIII ст. згадується за надання в оренду рудень або маєтків з руднями чи з правом будування рудень, запрошення рудників на рудню, продаж заліза з рудень, грабування рудень та рудників тощо. Помітний також попит на майстрів-рудників, про що свідчать справи про «викочення» рудників [32, арк. 205–205 зв.].

Серед власників траплялися й селяни, але вони переважно володіли підприємствами спільно, оскільки коштів, щоб одній родині побудувати підприємство, обладнати устаткуванням, не вистачало. Це за родоплемінною традицією приводило до об'єднання членів одного чи кількох родів. Одне з таких об'єднань у 1589 р. існувало в селі Сімані й складалось із п'яти осіб із різних родів. У Луцькому повіті (1569) було сім родових товариств, а всього на Волині – 12 [39, с. 7].

Власниками залізобудовних підприємств були люди різного соціального стану. Значну частину його становили феодалі. В XVI – першій половині XVII ст. більшість українських земель входила до складу Польщі. На них руднями володіли польські й українські магнати та шляхтичі: Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Вороничі, Горностаї, Лемаші, Макаровичі та ін. [40, с. 31].

В умовах зростання панського визиску рудники-волиняни втікають на схід, в Київське воєводство, як це раніше робили рудники із західноукраїнських земель. Серед організаторів рудень на Правобережжі було чимало вихідців з Польщі (т. зв. мазурів) та Західної України, а також, можливо, з Німеччини. Серед них – Блажії (рудня Шершнівська, 1611 р.), Якови, Смики (рудня Ксаверівська, 1643 р.), Войцехи Селецькі (рудня Тростяниця, 1643 р.), Яни Балігури (рудня Ялцівська, 1644 р.) [32, арк.111].

Для діяльності залізорудного підприємства необхідна була наявність трьох природних умов: болотної, озерної чи лугової залізної руди як сировини, річки або ставу як джерела енергії рухомої сили й лісових масивів для спорудження виробничих, житлових приміщень та використання на дрова під час виплавлення залізної криці. Усі ці обставини існували на Правобережному Поліссі [40, с. 26].

Технологічні тонкощі варіння заліза зберігались у родах нащадків давньоукраїнських літописних племен, які спеціалізувалися на виробництві заліза, і від початку залізного віку передавалися від покоління до покоління. Болотна руда була основною сировиною повсюдно. Перші металурги варили залізо в сиродутних горнах, цілком задовольняючись

запасами сировини, якими сучасна промисловість нехтує, а малі підприємці не знають про такі можливості, тому що на картах корисних копалин геологи їх не відображають [41, с. 77] (спостерігаючи при цьому за «видобутком» українсько-го бурштину!).

Полки Війська Запорозького

Основою для створення нових територіальних полків української народної армії служили загони запорозьких козаків, направлені Богданом Хмельницьким на Поділля, Сіверщину, Полісся, Волинь, у Білорусь. Очолювали їх бували воїни, у більшості – вихідці з тих місцевостей, де тепер мали піднімати народ проти шляхти. А також серед ватажків було багато запорожців [36, с. 41]. У 1651 році, крім 20 полків, що, за словами гетьмана, перебували в таборі під Берестечком, можна визначити розміщення козацьких сил на Древланській землі Правобережної України в цей період – Київський, Овруцький і Чорнобильський полки [36, с. 43].

Київський полк у складі Війська Запорозького сформувався влітку – восени 1648 р. на території Овруцького та Житомирського повітів Київського воєводства. На початок 1649 р. лише одна сотня в Броварах знаходилася на Лівобережжі, решта 16 – на віддалі 50–80 км від Києва на правому березі Дніпра (Карти 1, 2). Полковим центром у 1648–1708 рр. був Київ, а від 1708 р. і до 1782 р. – містечко Козелець, тепер районний центр Чернігівської області [17, с. 53].

Про Київський полк маємо свідчення вже з червня 1648 р. [2, ст. 210]. У перший період повстання до нього слід віднести міста Макарів, Ясногородку, Білогородку, Обухів, Гостомель, Ворсівку,

Мотовилівку, Трипілля, Васильків, Ходосів, Вишгород, Димер, Карпилівку, Бородянку, Лісники, які називає І. Крип'якевич [23, с. 137–138]. Можливо, до складу полку входили також Кодня, Брусилів, Житомир, Радомишль з навколишніми селами.

За Зборівським реєстром 16 жовтня 1649 р. Київський полк нараховував 2010 осіб особового складу, 17 сотень, з яких три Київські. Решта 14 – за назвами сотенних центрів: Васильківська – 127 козаків, Овруцька – 119, Переварська – 95, Гостомельська – 77, Ворсівська – 105, Броварська – 53, Макарівська – 111, Білогородська – 94, Ясногородська – 87, Ходосівська – 91, Обухівська – 152, Трипільська – 171, Мотовилівська – 212. Київські три сотні разом нараховували 516 козаків [17, с. 53].

У 1654 р. в Київському полку виникло ще 14 сотень, з них сім на правому боці Дніпра: Димерська, Бородянська, Лісниківська, Вишгородська, Горностаїпільська, Макарівська та Чорнобильська. Після Андрусівської угоди Москви з Варшавою в 1667 р. Київський полк розділено цими суб'єктами на лівобережний (російський) і правобережний (польський). Правобережний фактично був скасований урядом Речі Посполитої того ж таки 1667 року. Проте козацькі сотні правобережного полку продовжували діяти, визнавши владу гетьмана П. Дорошенка, якому до 1672 р. вдавалося контролювати цю територію. Але від 1672 р., після угоди Польщі і Туреччини в Бучачі, сюди було введено польські гарнізони, і правобережний Київський полк припинив існування [17, с. 53–54]. З початком Великої північної війни 1700–1721 рр. гетьман Іван Мазепа, ввівши за наказом Петра I козацькі війська

Карта 1. Рудні, виявлені експедицією О. Оглоблина 1932 р. [31, арк. 1], з нашими доповненнями вірогідного забезпечення залізом полків і сотень Війська Запорозького Правобережної України у XVII - XVIII ст.

7 - Житомирська сотня Київського полку; 11 - Коростишівська сотня Білоцерківського полку; 12 - Чуднівська сотня Павлоцького полку.

на Правобережжя, де-факто поширив свій вплив на значні терени правобережної Київщини та Волині [11, с. 54–55]. Всього ж за час існування Київського полку, від 1648 по 1782 р., до його складу входило 37 сотень. Правобережні – 22 сотні: Білогородківська, Бородянська, Васильківська, Вишгородська, Ворсівська, Горностайпільська, Димерська, Гостомельська, Житомирська, Карпилівська, Київські чотири, Лісниківська, Макарівська, Мотовилівська, Обухівська, Овруцька, Приорська, Стайківська, Трипільська, Ходосівська, Чорнобильська, Ясногородська [25, с. 19].

Складне павутиння феодального визиску колоніальної політики Польщі було зірвано національно-визвольною війною 1648 р. Стан промисловості в Україні під час війни і вплив цієї війни на подальший її розвиток ще майже не досліджено; навіть не зібрано й не систематизовано відповідні – загалом досить численні – матеріали. Це, на погляд О. Оглоблина, «утруднює й вивчення спеціального питання про вплив визвольної війни на польську металургію. Але загальна картина досить ясна. Насамперед визвольна війна затримала або й зовсім унеможливила реалізацію ряду

проектів заведення нових підприємств у царині металургії. Умови революційного козацького повстання й війни з Польщею передусім відбилися на стані шляхетського володіння й господарства» [32, арк. 167–167 зв.].

Виробництво залізної зброї для сотень і полків Війська Запорозького

Спустошення й руйнація рудень, розгін, а іноді й убивство рудників, безпосередня участь рудництва у визвольній війні тощо, на погляд О. Оглоблина, не могли не відбитися на праці правобережного металурга. Проте нові умови політичного та господарського життя ставили нові вимоги до цієї галузі промисловості. Попит на залізо, безперечно, зростає. Це позначилося також на цінах. Коли в середині 1640-х рр. віз заліза коштував 6 злотих пуд, то в 1650 р. ціна його збільшилася до 8 злотих. На той час гостро – і чимраз далі гостріше – стояло питання про виробництво зброї. Проблема металу для виробництва зброї постала перед українським урядом, зокрема, наприкінці 1650-х рр. Можливо, що уряд і раніше ставив це питання. Але вперше задокументовано його в 1659 р., коли після укладення Гадяцької угоди 1658 р. гетьман І. Виговський добивався цього на Варшавському сеймі в квітні 1659 р. Це домагання не було задоволене сеймом. Питання знову поставлено було в тому ж 1659 р., але вже гетьманом Ю. Хмельницьким перед московським урядом. «О старостві Житомирском бить челом послы наши имеют», – сказано було в інструкції українським послам до московії, щоб «на армату войсковую со всіми доходи, к нему здавна належущими, надано и привилием подтверждено было» [32, арк. 135].

Важко сказати, чи справді інтереси «армати» відігравали тут вирішальну роль. Адже український уряд не міг не знати, що правобережно-українське рудництво тоді не могло забезпечити важливі потреби Генеральної артилерії війська. Можливо, український уряд дійсно мав на меті забезпечити собі власне постачання металу для військових потреб. Втративши зв'язок із закордонним ринком металів, Україна, й насамперед військові інтереси уряду, неминуче мусили стати в залежність від російського металу, зокрема з тульських заводів. Уникаючи цього, український уряд змушений був думати про створення власної залізорудної бази, й треба визнати, що Житомирське староство за своїми залізорудними покладами, відзначає О. Оглоблин, «найбільш пасувало до цього. Головне, вже існуючими підприємствами. Неясно тільки, чи український уряд мав на увазі лише житомирські» [32, арк. 135].

Під час героїчної визвольної війни українського народу, відзначає Ю. Анісімов, «значна частина зброї для військ Б. Хмельницького виготовлялася на Україні з виготовленого тут металу» [3, с. 25]. Місцеві ковалі зброю виробляли здебільшого із заліза, що виплавлялось у місцевих «руднях» з болотної руди, поклади якої були на Житомирщині, Київщині, Чернігівщині, Волині, а також у Галичині [35, с. 49–50].

Більшість зброї в XV ст., а це були переважно шаблі, виготовлялася за східними зразками. Вже в XVI ст. українські ковалі виготовляли «козацьку шаблю». У російських джерелах вони називались шаблями «черкаского дела» і користувались великим попитом. Холодної зброї в Україні вироблялось стільки і

Карта 2 [31, арк. 2]. Київський полк: 1 - Карпильська сотня; 2 - Димерська сотня; 3 - Горностайпільська сотня; 4 - Гостомельська сотня; 5 - Бородянська сотня; 6 - Ворсівська сотня

такої якості, що нема відомостей про імпорт значних її партій. Навіть у XVIII ст., незважаючи на російську товарну експансію, в Україну не завозили ні шабель, ні списів [35, с. 51].

Зважаючи на тогочасні обставини, Військом Запорозьким найбільше уваги приділялося тим галузям промисловості, продукція яких була вкрай потрібна для ведення війни. За сприяння Б. Хмельницького, підкреслює В. Голобуцький, виникли великі майстерні з виготовлення гармат, ядер тощо. У своїх пропозиціях 17.02.1654 р. цареві Б. Хмельницький домагався щорічної дотації в 400 золотих «на поделку снаряду військового і на пушкарів і на всіх слуг, что у снаряду» [10, с. 403].

Зброя, гармати і гарматні ядра в Україні вироблялися ще до визвольної війни 1648–1657 рр. У період війни Б. Хмельницький приділив цій справі особливу увагу. Для потреб армії значну частину зброї виробляли українські ковалі, мечники та інші. На думку П. Гнипа, місцеві «пушкарі» виробляли гармати і рушниці в Острі, Черкасах, Білій Церкві та інших містах України [9, с. 80]. У другій половині XVII – першій чверті XVIII ст. гетьманський уряд спеціально укладав індивідуальні договори з кожним рудником-орендарем на поставку заліза до військового скарбу. Така система збору заліза існувала до 30-х років XVIII ст., а потім була замінена десятичним збором з усіх залізобобних підприємств,

незалежно від того, кому вони належали [26, с. 132].

Далі розглянемо організацію забезпечення зброєю сотень і полків на Древлянських землях.

Військово-адміністративний підрозділ Київського полку – **Горностайпільська сотня** (1651–...). У 1649–1651 рр. Горностайпіль, відзначає В. Заруба, входив до складу Мотовилівської сотні цього ж полку в кількості 30 козаків. Вперше як сотня значиться у присяжних списках 1654 р. Хоча утворена, ймовірно, після Білоцерківської угоди в 1651 р. Сотенний центр: містечко Горностайпіль біля р. Тетерів, тепер – село Іванківського (раніше Чорнобильського) району Київської області [17, с. 134]. Кілька залізобудовних підприємств у 1611 р. існувало на р. Ірша неподалік села Шершня Топориської волості, чотири розташовувалось у Горностайпільському і Бородянському ключах (група сіл) [38, с. 15] (Карта 2.3, табл. 1).

У 1609 р. Горностайпіль згадується ще як село («весь»), у той час як у двох документах 1613 р. фігурує вже як новоосажене місто. У 1649 р. в ньому стояла козацька сотня під проводом полковника Пилипа Лапушка [22, с. 54].

Горностайпільську сотню зброєю з кричного заліза забезпечувала одна з найстарших рудень Древлянського краю – Вахівська рудня (1630–1790) на р. Здвиж – нині Іванківський район на Київщині. Експедицією О. Оглоблина 1932 р. було замальоване місце розташування цієї рудні [44, арк. 69]. Вахівську рудню, на погляд О. Оглоблина, було збудовано не пізніше 1630 р. в Приборському маєтку Немиричів. Маєток той, з руднею на р. Здвиж, був заставлений підсудкові Київському Витовському. В

1648 р., під час розподілу спадщини старого Немирича, рудня дісталася Степанові Немиричу. Під час визвольної війни 1648 року, вірогідно, залізну зброю з рудні, до її спустошення, доставляли козакам Горностайпільської сотні кінями та на човнах по Здвижу та Тетереву. Вахівська рудня відновила свою роботу в другій половині XVII ст., коли дідичі почали відроджувати своє феодално-кріпосницьке господарство на Поліссі. Мабуть, це сталося після 1664 р., коли Приборськ опинився в заставі в Тржецяків: один документ 1712 р. згадував, що «rudnia byla pusta, reparowal jm. ran podstoli Ktowski». Рудня в 1712 р., безперечно, працювала: «terar robi na tey ze rudni chalug pobudowanyh 27, excerpto czeladzi rudnickiey». З того часу, приблизно, в документах згадується «рудня Вахівка», «Rudnia Wachowka». Як селище рудня Вахівка згадується в 1716, 1734, 1750, 1778, 1790 роках. Очевидно, рудня не пережила доби останніх розборів Речі Посполитої [33, арк. 158].

В той період, коли Горностайпільська сотня входила до Київського полку, Рудня Толокунська (1705–1803) (нині – Димерський район), що зведена була наприкінці XVII ст., могла виготовляти зброю для козаків сотні, хоч і належала до маєтків Київської уніатської митрополії. В 1715 і 1727 роках вона перебувала в посесії Стецьких. Протягом другої половини XVIII ст. рудня належала безпосередньо до митрополичих маєтків, але віддана була в оренду підприємцям-рудникам. В 1796 р. Толокунська рудня (табл. 1.9), разом з цілим ключем Зоринським, надана була російсько-українським поміщикам Іскрам із козацької старшини «в воздаяние верной службы предка их полковника

Полтавського Івана Искры». Нові поміщики завершили процес покріпачення тутешньої рудницької людності. Під час слідства в справі покріпачення рудників на Радомишльщині 1798–1799 рр. «эконом господ Искр подпорудчик... Иосиф Хронц» писав, що «живущие в тех руднях крестьяне по ревизской сказке 1795-го года бывшей записаны крестьянами со стороны казны, а затем последовало 1796-го года июня в 28 день всевысочайшее пожалование с протчими крестьянами и показанные крестьяне, живущие в ... Толокунской рудне и те крестьяне в вечное и потомственное их Искр владение». Але мешканці с. Орано-го 1799 р. (16.V) свідчили: «Некоторые и живущие люди на рудни Толокунской делали и делают паньщину, ибо они крепосные здешние». Остання згадка за «железный завод» у Рудні Толокунській датується 1803 р. [33, арк. 190–191].

Крім названих рудень, Горностайпільську сотню могли забезпечувати по воді на човнах рудні, що розташовані на річках в басейні Тетерева, зокрема, рудні – Шпилівська, Тальська, зафіксовані і нанесені на карту Древянського краю експедицією О. Оглоблина на р. Талі; Жеревська (стара), Розважівська на р. Жерев [38, с. 16,17]; Сичівська на ручаї Жидок; рудня біля с. Старовичі на р. Крапивна та, можливо, інші (Карта 2.3, табл. 1.8–19).

Димерська сотня (1654–1667) – адміністративна одиниця та військовий підрозділ Київського полку від 1654 р. Після 1667 р. Димер відійшов до Речі Посполитої, і в ньому розмістилася адміністрація правобережної частини Київського полку. Згодом містечко значиться як населений пункт Київської сотні лівобережного гетьманату, очевидно, до

1782 р. Сотенний центр – Димер, тепер – місто Вишгородського району Київської області [17, с. 138] (Карта 2.2).

Димерська рудня діяла в 1683–1809 рр., яка, очевидно, забезпечувала Димерську сотню в другій половині XVII ст., і певний період належала до Димерського староства. Першу документальну звітку за неї знаходимо в 1683 р., коли там числилося 4 дими. Зміцнення феодальних позицій на Наддніпрянщині позначалося посиленням кріпацького визиску й гніту, що дошкуляло не лише підданам, але і вільним прошаркам промислової людності. А вже у 1728 р. занотовано факт втечі рудників з рудні Димерської. Підприємство існувало протягом цілого XVIII ст. За неї згадується 1775 р., 1789 р., 1790 р. «королевська», 1803 «зав. железн.», 1809. Незабаром після того підприємство було ліквідовано, причому це сталося, безперечно, не через виснаження заліззорудних родовищ, бо ще Де ля Фліз (в середині XIX ст.) констатував, що «в 10 верстах от м. Дымера находится руда железная на несколько верст пространства» [33, арк. 168].

Очевидно, Димерська сотню Київського полку також забезпечувала залізною зброєю сусідня Литвинівська рудня (1725–1803), розташована в Димерському районі. Рудню заведено було в кінці XVII – на початку XVIII ст. У 1725 р., на погляд О. Оглоблина, рудня належала до Демидівського маєтку Искрицьких, вона існувала в 1750 р. В посесії Омецінського 1765 р. до сіл Демидова, Абрамовки, Раковки й Воронковець «з руднями» згадується й рудня Литвинівка. Останню згадку за «железный завод» здибуємо 1803 р. [33, арк. 176–177]. Для Димерської сотні також виготовляли зброю ковалі

Глібівської рудні (1775–1803). Першу документальну згадку за рудню Глібівську «rudnia Hlibowjka» зустрічаємо 1775 р. Вона існувала ще 1797 р. і 1803 р.; в «Описі» 1803 р. занотовано: «с. Глебовка на Днєпрі и р. Пеховке; при ней рудня Глебовская» [33, арк. 163]. Крім названих рудень, козаків Димерської сотні могла забезпечувати рудня Козка, виявлена експедицією Оглоблина в басейні р. Ірпінь (Карта 2.2, табл. 1.6–7).

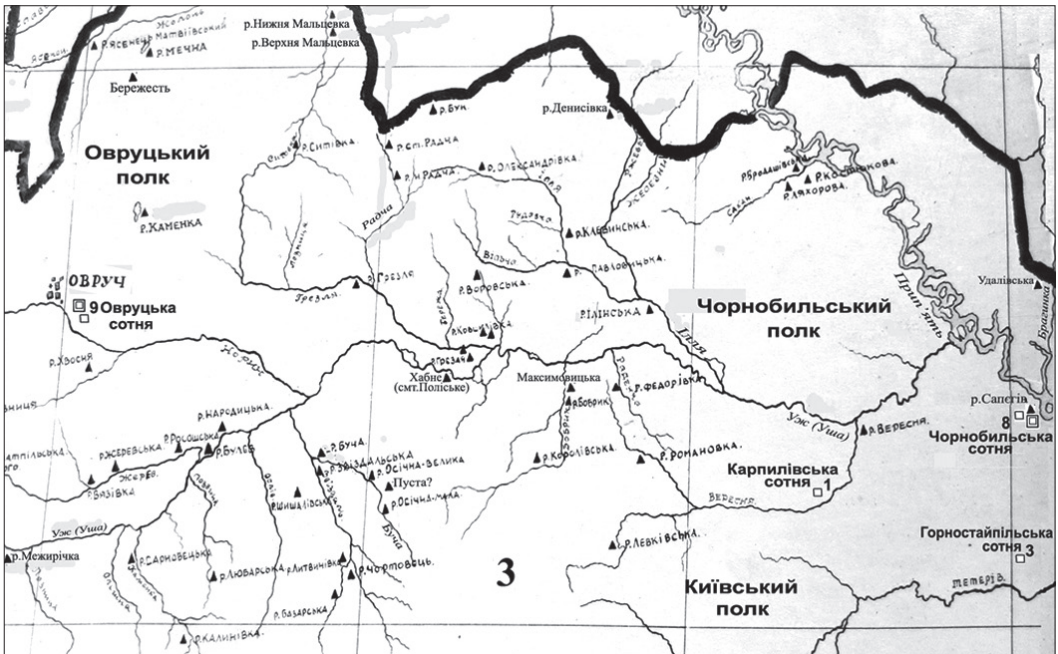
Гостомельська сотня (1649–...) – військово-адміністративний підрозділ Київського полку. У Зборівському реєстрі 16 жовтня 1649 р. за нею записано 77 козаків на чолі із сотником Єрмолаєм Басаренком. Сотенне містечко Гостомля, тепер – селище Гостомель Києво-Святошинського району Київської області [17, с. 137]. Вірогідно, цю сотню залізними виробами забезпечували металурги та ковалі рудень: Гостомельська, Розавська та ін. (Карта 2.4, табл. 1.20–22).

Ворсівська сотня (1649–1651) – підрозділ Київського полку [23, с. 137–138]. У жовтні 1649 року нараховувала 105 козаків на чолі із сотником Іваном Крузьом. Сотенний центр – селище Ворсівка на р. Візня в складі Малинського району Київської області [17, с. 127]. Очевидно, Ворсівську сотню залізними виробами забезпечували металурги та ковалі багатьох сусідніх рудень: Зарудська, Стасева (Зарудівка), Ялцівка, Гамарня Малинська, Топориська, Шершнівська (дві), Ковалівська, Макалевіцька, біля Макалевичів, біля Веприна. Можливо, козаки Ворсівської сотні користувалися залізними виробами рудень у басейні р. Ірша: Рем'янівка, Антосева, Городиська, Королівська, Заньківська, Нянівська, Янівська, Булгаки, Городищанська, Рудня Малинська,

Сичівська [32, арк. 219–219 зв.], Фасовська, Стиртянська, Руденка, але нам на цьому етапі досліджень не відомі терміни їх діяльності (Карта 2.6; 5, табл. 1.28–52).

Бородянська сотня – підрозділ Київського полку. Уперше згадана в присяжних списках 1654 р. Очевидно, Бородянська сотня була в складі Київського полку до його ліквідації в 1782 р. Сотенне містечко Бородянка на р. Здвиж, тепер – селище, районний центр Київської області [17, с. 121]. Нижче від сотенного містечка по р. Здвиж діяла Шибенська рудня (1682–1803), яку О. Оглоблін відносить до однієї з найстарших і найзначніших рудень в маєтках Київської уніатської митрополії. Можливо, що до неї стосується згадка від 1682 р. про рудню в с. Луб'янці. У 1681 р. волость Шибенська перейшла до рук підприємливого роду Шумлянських. За рудню Шибенську часто згадують документи XVIII ст. Після ліквідації земельних володінь уніатської митрополії в кінці XVIII ст. рудня Шибенська перейшла до генерал-лейтенанта Карла Сакена. Завод існував ще 1803 р. [33, арк. 199–200]. Під час експедиції 1932 р. О. Оглоблина в щоденнику було записано: «Тільки недавно знято рихтування, на якому ніби зберігалось ковадло. І зараз з мосту гарно видно залиті водою рештки старих паль і дубові колоди з основи і скринь будови, біля правого берега річки, під самою оселею по шляху на Шибене. Варто відзначити згадки дідів за перекази про молот в 25 пудів та численні знахідки злитків міді й мідних грошей на місці рудні. Кажуть, що тут були гамарня й рудня, пізніше, як звичайно, – млин» [45, арк. 10]. Вірогідно, Бородянську сотню залізними виробами забезпечували металурги та

Карта 3 [31, арк. 3]. 1 - Карпилівська сотня; 3 - Горностайпільська сотня;
8 - Чернوبільська сотня; 9 - Овруцька сотня

ковалі рудень: Шибенська, Пісківська, рудня біля с. Майданівка та ін. (Карта 2.5, табл. 1.23–27).

У цей час, наголошує О. Оглоблин, «ряд маєтків з руднями в складі деяких з них переходить, нерідко за допомогою козацької старшини, до інших власників. Звичайно, при цьому старшина, особливо її керівна верхівка, не забувала й за себе. Так, частина Бородянського ключа, де були рудні, – сіл Загальці, Пісківська (Пясківка) й Дружня – потрапила в заставу до генерального писаря Івана Виговського» [34, с. 130].

У часи гетьманування Ю. Хмельницького після поразки російського війська в битві з поляками під Чудновим у серпні 1660 р. Україна розпалась на дві частини: Правобережжя опинилося на боці Польщі, а Лівобережжя – під владою Москви [10, с. 423].

Житомирська сотня – підрозділ Київського полку. У документах згадується лише один раз у 1659 р. у зв'язку з усуненням від гетьманства І. Виговського. Ймовірно, сотня була ним створена і після його падіння ліквідована. Сотню очолював Килин Соколовський, сотенний центр містився в Житомирі [17, с. 140]. Очевидно, Житомирську сотню залізними виробами забезпечували металурги та ковалі рудень: Лещинська, Селецька, Стара, Вільська/Підвільська, Каменка Нижча, Каменка Вища, Денешівська, Шумська, Троянівська [38, с. 13]. Вірогідно, металурги і ковалі названих рудень були нащадками козаків-болохівців металургійного центру, що був розташований в XI–XIII ст. на р. Гнилоп'ять на Райковецькому городищі [27, с. 151, 155–156].

Очевидно, козаки Житомирської сотні користувалися залізними виробами

інших рудень, розташованих у басейні р. Тетерів, таких як: Крошенка, Пуста, Мисюрова, Дерманська, Станишівська [32, арк. 222–222 зв.], Коша (дві), Старошійка, Покоствівка, Будища, Тартак, але нам на цьому етапі досліджень не відомі терміни їх діяльності (Карта 1.7, табл. 1.53–71).

Овруцька сотня – адміністративно-військовий підрозділ Київського полку від 1649 р. За Зборівським реєстром мала 119 козаків і була найвіддаленішою сотнею полку. Очолював її сотник Йосип [Юхим] Натальчич, який до цього був полковником окремого Овруцького полку. Згадана як сотня і в 1654 р., ліквідована, ймовірно, після Андрусівської угоди 1667 р. Сотенний центр – містечко Овруч на р. Норинь [17, с. 55].

Овруцький полк (1648–1649; 1657–1667) утворився на Дrevлянських землях влітку 1648 р. навколо містечка Овруча за допомогою місцевої дрібної шляхти, серед якої виділявся дворянин І. Бруйка, пізніше полковник овруцький [36, с. 36–37; 25, с. 19]. За свідченням Самовидця, на північних рубежах головним полком був Овруцький, «до которого усе Полеся належало». У складі полку нараховувалося 6000 козаків, серед яких були і білоруси, що підтверджується і записами Житомирської громадської книги: серед населених пунктів, що на території Білорусі, називаються Скородне, Словечне [21, с. 24]. До складу Овруцького полку входили також Чоповичі, Колише, Олевськ, Народичі, Словечне, Норинськ, Вільча, Хабне (нині – Поліське, райцентр Київської області) [18, с. 423, 527, 537].

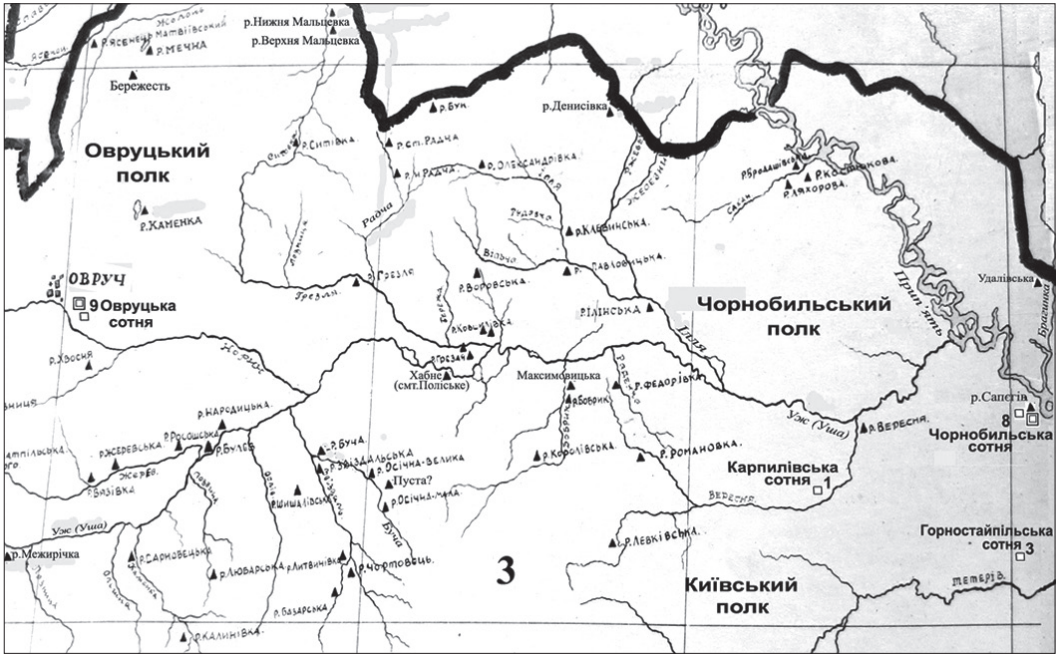
За Зборівською угодою 1649 р. Овруцький полк ліквідований. Полк, очолюваний Й. Натальчичем, згадується і в 1651 р. У 1657 р. відновлений

І. Виговським, а втретє – Ю. Хмельницьким за Слободищенським трактатом. Остаточо ліквідований за Андрусівським перемир'ям 1667 р. [17, с. 77].

Вірогідно, Овруцький полк та сотню залізними виробами забезпечували металурги та ковалі рудень: Бережецька, Мечна/Мешня, Медвідонська, Велєдницькі (дві), Булев, Липленського, Стара Рудня, Жеревецька, Межирічка, Малькевичівська. Можливо, козаки полку та сотні користувалися залізними виробами інших рудень, розташованих у басейні р. Норинь, таких як: Ясенець, Варварівка, Хлуплянська, Скороденська [34, с. 131–132] та ін. (Карта 3,4,9, табл. 1.91–155).

Олевська сотня – військовий підрозділ Турівського полку в часи його існування. Сотник Турчинович (1650). Центр – містечко Олевськ на р. Уборть, нині – райцентр Житомирської області [17, с. 180]. Поблизу Олевська знаходилася й Бистрицька рудня. На лівому березі річки Ірпінь, біля села Димер, згадується Димерська. Польський дослідник Б. Зентра указує на 18 рудень на р. Тетерів (середина XVII ст.), що належали магнату С. Конєцпольському [46, с. 156]. Першу згадку про Бистру (Бистрицьку) рудню (1691–1869 рр., нині Олевський район) маємо 1694 р. Підприємство належало Д. Жабокрицькому, Немиричам. А після конфіскації Олевського маєтку в 1795 р. дістається Протасову. Тоді тут працювало 11 робітників; вироблялося (1797) 3000 шин заліза, що продавалися в Турові; прибуток від підприємства був 210 крб. У 1832 р. завод працював у складі скарбового Олевського фільварку. Останню згадку про нього маємо в 1869 р. [33, арк. 186].

Можливо, Олевську сотню залізними виробами забезпечували металурги

Карта 4 [31, арк. 4]. 9 - Овруцька сотня; 10 - Олевська сотня

та ковалі рудень: Хочинська, Пержанська, Замисловицька, Озерянка, Тепеницька, Олевська (Варварівка), Бистра (Бистрицька), Лукавицька, Кишинська, Лопатицька, Янча [32, арк. 93–93 зв.]. Козаки сотні користувалися залізними виробами інших рудень, розташованих в басейні р. Уборть, таких як: Радовельська, Ново-Суцанська, Стара Суцанська, Зольня, Кам'янка, Голишівська (Карта 4.10, табл. 1.156–177).

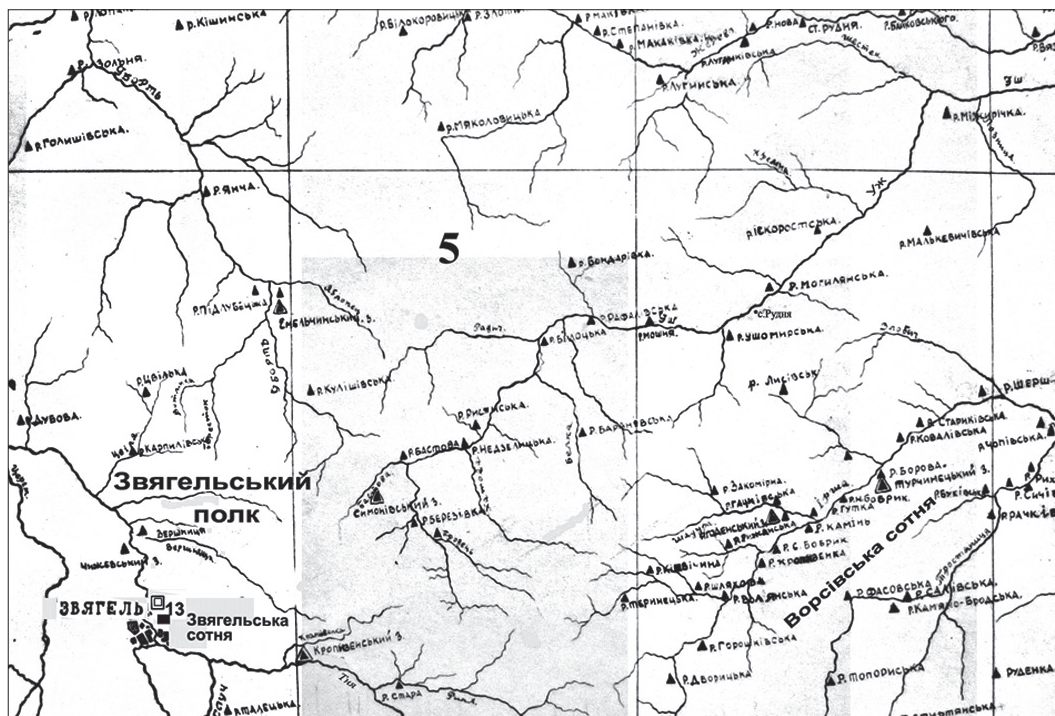
Звягельський полк (1648–1649; 1656–1659) займав територію східних волостей Волинського воеводства, звідси друга назва полку – Волинський. Полковий центр знаходився в місті Звягель на р. Случ (нині – Новоград-Волинський). Звягельський полк був окремою військовою одиницею народної армії із сотенними заставами в містах, які захищали Військо Запорозьке від вторгнень шляхти з боку Волині. Організатором полку був

звягельський міщанин, кушнір – Михайло Тиша, котрий підняв на боротьбу населення звягельського повіту, а потім повів своїх бойових побратимів під Пилявці, після розгрому там польської армії брав участь у військовій раді Б. Хмельницького. Сотенними містечками, ймовірно, були Степанець, Гоща, Межиріч, Корець, Остріг, Полонне, Заславль (Ізяслав), Старий Костянтинів [36, с. 33; 6, с. 225].

Звягельський полк та сотню залізними виробами забезпечували металурги та ковалі рудень: Цвілька, Рогачівська (дві), Конівка. Можливо, козаки полку та сотні користувалися залізними виробами інших рудень, розташованих у басейнах річок Случ і Тня, таких як: Дубова, Карпилівська, Вершниця Талецька, Стара, Новорудня, Дубеники, Павлівка та ін. (Карта 5.13, табл. 1.189–206).

Організатором **Паволоцького полку** був місцевий вїйт з села Миньковець

Карта 5 [31, арк. 5]. 6 - Ворсівська сотня; 13 - Звягельська сотня

І. Кучевич-Миньковський, який підняв проти поляків козаків Паволочі, Котельні, Конлівки, Лисовець та інших навколишніх сіл. А остаточно полк сформувався, мабуть, у липні 1648 р., коли в Паволочі деякий час перебував Б. Хмельницький [6, с. 490]. Крім вище названих населених пунктів, під хоругвою Паволоцького полку перебувала Ружинська сотня, а також Верхівця, Карабчиїв, Бистрих, Білилівка, Вчорайше, Трубіївка, Білопілля, Строків, Ягнятин, Таборівка, позначені на карті Боплана [18, с. 606].

Віднесення з 1654 р. Сквири, Антонова і Торговиці до Паволоцького полку з Білоцерківського дає підстави вважати, що ці населені пункти були в його складі і на початку повстання. До Паволоцького полку могли належати також Ходорків і Бердичів, які географічно були ближче до Паволочі порівняно з

іншими полковими містами [23, с. 142]. Паволоцький полк у своїй північній частині та його Чуднівська сотня залізними виробами забезпечувалися рудними, розташованими біля Чуднова та на р. Будачині [32, арк. 71–72] (Карта 1, табл. 1.187–188).

Білоцерківський полк та Коростинська сотня (1648–1674; 1702–1712).

Полк належить до давніх козацьких військово-адміністративних формувань. Існував ще в першій половині XVII ст. З початком повстання Б. Хмельницького білоцерківське козацтво взяло в ньому участь, і полк став складовою частиною Війська Запорозького. До Зборівського миру до складу полку входили містечка, згадані в описі 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Синявка, Ківшувата, Боярка, Рокитне, Гетьманівка, Фастів, Насташка, Вільшанка, Бишів, Триліси,

Лесевичі, Кам'яний Брід, Шавулиха, Чорна Кам'янка, Вільховець [36, с. 30–31]. На його території сформувалося фактично два полки – Білоцерківський (2214 козаків) і Паволоцький (776 козаків). Але за Зборівською угодою 1649 р. їхні сотні об'єднали в один Білоцерківський полк (2990 козаків). Після Білоцерківської угоди, восени 1651 р., він таки роздівся на два – Паволоцький став самостійним підрозділом. Полковим центром у 1648–1674 рр. було місто Біла Церква. А від 1674 і до 1677 р. – містечко Богуслав [17, с. 42].

Очевидно, Коростишівську сотню Білоцерківського полку зброєю забезпечували металурги та ковалі рудень: Забілоцька, Радомишльська, Коростишівська [42, арк. 56–57]. Козаки сотні користувалися залізними виробами й інших рудень, розташованих в басейні р. Тетерів, таких як: Ставецька, Войташівська, Харитонівка, Глибочек, Смолівка, Грабовська-1, 2 та ін. (Карта 1.11, табл. 1.178–186).

На Рудні Городській у Коростишівської сотні Житомирщини (XVIII ст.) проводилися розкопки Т. Мовчанівським, В. Гончаровим і Ф. Лучицьким [29, арк. 28]. Руда добувалася в 1,5 км на схід, у болотистій місцевості [29, сп. 15].

Чорнобильський полк (1648–1649; 1651) – військове формування Війська Запорозького, яке створювалося під час боїв з арміями Речі Посполитої в 1648–1649 рр. та 1651 р. на основі Чорнобильської сотні Київського полку та навколишніх сіл. Першу згадку про Чорнобильський полк зустрічаємо в 1649 р. Під проводом полковника Михайла Панкевича в цей час перебувало сім хоругв. Розташовувалися вони, мабуть, на правому березі Прип'яті і Дніпра до

впадіння в нього Тетерева. На той час тут існували Горностаїпільська сотня (1649 р. перебували реєстрові козаки), Стечанка, Товстий ліс [19, с. 718, 727]. Ліквідовувався полк після Зборівської та Білоцерківської угод. Полковий центр містився в містечку Чорнобиль [17, с. 106] (Карта 3.8).

Залізо було потрібне обом воюючим сторонам. У листопаді 1649 р., «подчас сече не успокоєня буры и сваволи козацкое», козаки («люде мощные, свавольные козаки») з полку Овруцького числом понад 50 силоміць забрали на рудні Скороденській 80 возів заліза. Гірше було на сусідній Медведенській рудні, де загін польського війська на початку 1650 р. не тільки забрав 12 возів заліза та багато різного збіжжя (хліба готового, борошна житнього, круп гречаних), але й спустошив рудню, яка «rewakowac za tym musi». Були й більші руйнації. Зокрема, «спустошені й сплюндровані» рудні – с. Рудня (Липленського), с. Рудня (в Чорнобильському ключі Сапєги), с. Рудня (Рудня Селецька) тощо. Саме в той час, мабуть, зникло ще ряд рудень [34, с. 129–130].

Якщо Чорнобильська сотня після Білоцерківської угоди залишалася в Київському полку, то тоді її могла забезпечувати залізом Рудня Вересня (1683–1803) Чорнобильського району. Першу документальну згадку за це підприємство маємо 1683 р. Рудня Вересня, що належала тоді дідичеві Сапєзі, мала 4 дими. Про це ж підприємство згадується й 1706 р. Неясно, чи воно існувало безперервно протягом цілого XVIII ст. Але боротьба правобережних рудників проти покріпачення захопила й рудників Вересні. Дідичеві (гр. Хоткевичу), здається, пощастило записати їх до «підданих» ще в ревізію 1795 року [33, арк. 159].

Вірогідно, Чорнобильський полк та сотню залізними виробами забезпечували металурги та ковалі рудень: Удалівська, Чорнобильського ключа Сапегів, Іллінська, Павловицька, Бобрик, Ленчинська, Грезля (дві), Хабенська. Козаки полку та сотні користувалися залізними виробами інших рудень, розташованих у басейнах річок Прип'ять і Уж: Денисівка, Клевинська, Олександрівка, Королівська, Варовська та ін. (табл. 1.72-90).

Визвольна війна не припинила, а лише на деякий час загальмувала дальше поширення правобережно-поліської металургії. Ряд рудень працювали й під час визвольної війни, інші, очевидно, працювали й далі. Незважаючи на несприятливу загальну політичну й економічну ситуацію в умовах нескінченних воєн за Правобережну Україну й майже цілковитої руйнації цілих маєтків Правобережжя, залізрудна промисловість Правобережного Полісся зуміла пристосуватись й до цих обставин і використати в своїх інтересах ряд сприятливих для неї моментів. Правда, Правобережне Полісся майже втратило лівобережні ринки збуту, а також згодом південне Правобережжя було зруйноване під час воєн 1670–1680-х років. Скоротилася певною мірою й місткість внутрішнього ринку, замкненого в вузьких рамках Правобережного Полісся з відсутністю там значних місцевих центрів, цих важливих споживачів поліського заліза для міського ремесла. На деякий – і досить довгий – час Правобережне Полісся, як і вся Україна, було відрізане від закордонного ринку з великим скороченням, якщо не цілковитим припиненням, довозу чужоземного заліза. Крім того, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. попит на зброю не тільки не зменшився, а навіть збільшився. З цієї

сприятливої кон'юнктури скористалося феодальне господарство Правобережного Полісся. Феодальне панство, починаючи з останньої чверті XVII ст., береться до ширшої експлуатації місцевих залізрудних ресурсів. Кількість рудень на Правобережному Поліссі збільшується. На старих рудниках з'являються нові рудні. Ростуть великим числом і цілком нові підприємства [32, арк. 196–196 зв.].

Висновки. Підсумовуючи дані щодо організації забезпечення залізною зброєю українського козацького війська Правобережжя України, можемо погодитися з М. Слабченком, що до Б. Хмельницького «малоросійський полк є переважно загоном воїнів, з часів же Хмельницького, крім суто військової, – полк і територіально-адміністративна одиниця». Він себе виправдовував цілком, що засвідчує його життєздатність протягом усього періоду існування Гетьманщини [37, с. 51; 37, с. 22].

Нині є актуальним усвідомлення українцями тисячолітнього зв'язку поколінь металургів, ковалів – зброярів сотень Війська Запорозького та їхніх предків – майстрів виготовлення зброї – антив, склавинів, древлян, волинян, сіверян та інших давньоукраїнських племен [41, с. 90–203]. Важливим є досвід формування ополчення самооборони по поселеннях – родах, гніздах поселень – племенах у дописемний період, а в часи Гетьманщини по селах – сотнях і групах сіл – полках. Нині також є актуальним предківське самоуправління родів та племен, сотень і полків у вирішенні проблем самоврядування об'єднаних древлянських громад Житомирщини та інших областей України.

Політичний і економічний струс Війська Запорозького був великий, і

польські феодали Правобережної України надовго зберегли пам'ять про «наступ войни козацької», що є визначенням цілої епохи в історичному житті Правобережної України, зокрема Полісся. Не дивно, що шляхта ніколи не могла забути за тих, хто «кров шляхетську розливав» – за повстале українське селянство й зв'язане з ним рудницьке робітництво.

У результаті нашого дослідження виявлено, що всього за час існування Київського полку, від 1648 по 1782 р., до його складу на Правобережжі входило 22 козацькі сотні, в тому числі 7 сотень на

Древлянських землях. Українські рудники, очевидно, залізною зброєю забезпечували козаків Овруцької сотні Овруцького полку, Звягельської сотні Звягельського полку, Чорнобильської сотні Чорнобильського полку, Олевської сотні Турівського полку, Коростишівської сотні Білоцерківського полку, Чуднівської сотні Піволоцького полку Війська Запорозького. На Древлянських землях у цьому забезпеченні могли брати участь рудники понад 200 рудень, нанесених експедицією О. Оглоблина на п'яти картах, локалізованих та зведених нами в Таблицю 1.

Таблиця 1

Виробництво заліза в полках і сотнях Війська Запорозького Правобережної України у XVII–XVIII ст. до карт О. Оглоблина
(ЦДАВО. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 1–5. Спр. 86. Арк. 1–303) з доповненнями

№ з/п	№ карти	Назва рудні за описами	Сучасний адмін. район, населений пункт до 2020 р.	Роки існування / істор. назва села	Річка біля рудні / куди впадає
Київський полк					
Карпилівська сотня					
1	3	Вересня	Поліський, (ЧЗВ)	1683–1803	Вересня/Уж
2	3	Романівка	Поліський, с.Романівка		Нижа/Вересня
3	3	Левківська	Іванківський	1643–1646	Вересня
Димерська сотня					
4	2	Димерська (Катюжанська)	Димерський	1683–1809	Здвиж
5	2	Глібівська	Вишгородський	1775–1803	Київське вдсх.
6	2	Козка?	Вишгород. р-н, с. Рикунь / Демидів?	1765–1797	(Козка) / Ірпінь
7	2	Литвинівська	Вишгород. р-н, с. Литвинівка	1725–1803	Ірпінь
Горностайпільська сотня					
8	2	Сичівська	Вишгородський, с.Сичівка	1784–1803	Руч. Жидок
9	2	Толокунська	Вишгородський	1634–1683–1807	Дніпро / Київське вдсх.
10	2	Вахівська (Приборська)	Вишгородський	1630–1790	Здвиж
11	2	Шпилівська	Іванківський	1644–1831	Таль

12	2	Тальська (Іванківська) (2)	Іванківський	1683–1807	Таль
13	2	Жеревська (стара)	Іванківський, с. Жерева	1613, 1640–1650	Жерева
14	2	Лукашівка	Іванків., с. Жеревпілля		Жерева
15	2	Розважівська	Іванківський	1640–1650	Жерева
16	2	Сидоровицька або Сидорівська	Іванків. р-н, с. Сидоровичі / с. Рудня Сидорівська		Жерева
17	2	Новоставська	Іванків. р-н, с. Буда-Полідарівська?		Парнище / Жерева
18	2	Унинська	Іванківський, с. Тетерівське	Унин	Крапивна / Жерева / Тетерів
19	2	біля с. Старовичі	Іванківський	1649–1650	Крапивна/Тетерів
Гостомельська сотня					
20	2	Гостомельська	Вишгородський		Ірпінь
21		рудня на р. Будаці? (Гостомел. маєток)	Гостомель?	1642	Буча (Бучанка) / Ірпінь
22		Резавська?	Вишгородський	I пол. XVII ст.	?
Бородянська сотня					
23	2	Шибенська	Бородянський, с. Шибене	1682–1803	Здвиж
24	2	Новогребельська	Бородянський		Здвиж
25	2	Липівка	Макарівський		Почепин/Здвиж
26	2	Пісківська/П'ясківка	Бородянський	1713–1809	Пісківка/Тетерів
27	2	біля с. Майданівка	Бородян., с. Майданівка	1611	Пісківка/Тетерів
Ворсівська сотня					
28	2	Зарудська =29?	Малинський	1648	Тетерів-Ірша
29	2	Стасева (Зарудівка)	Малинський	1654	Ірша
30	2	Рем'янівка	Малинський, с. Пиріжки		Лумля/Різня/Ірша
31	2	Ялцівка	Малин., с. Новоселиця	1644–1855	Ірша
32	2	Антосева?	Малин., смт Гранітне?		Візня/Ірша
33	2	Городиська	Малинський, с. Рудня Городищенська		Візня
34	2	Королівська	Малинський		Візня
35	2	Заньківська	Радомишльський, с. Заньки		Шлямарка/Візня
36	2	Нянівська	Малинський		Візня
37	2	Янівська	Малинський, с. Іванівка	до 1946 Янівка	Візня
38	2	Булгаки?	Радомишльс., с. Буглаки		Візня
39		Городищанська	м. Малин		Ірша

40	2	Рудня Малинська	м. Малин		Ірша
41	2	Гамарня Малинська	Малинський, с. Гамарня	1640–1845	Ірша
42	2	до 1946 Буда-Ободзинська	Малинський, с.Ободівка?		Здривля
43	5	Сичівська	Малинський		Тростяниця
44	5	Фасовська	Хорошівський		Тростяниця
45	5	Топориська	Хорошівський	1605,1790–1798	Тростяниця
46	5	Стиртянська	Черняхівський		Очеретянка / Тростяниця
47	5	Руденка	Чернях., с. Ганнопіль		Глибинець / Очеретянка
48	5	Шершнівська (дві?)	Коростенський	1605–1898	Ірша
49	5	Ковалівська?	Коростенський	1648–1855	Ковалівка/Ірша
50	2	Макалевіцька	Малинський	1636, 1653 / 1766–1801	Вирва / Тетерів
51	2	біля Макалевиців	=50?	1636, 1653	Вирва / Тетерів
52	2	біля Веприна	Малинський	1636, 1653	Тетерів
Житомирська сотня					
53		Лещинська ?	Житомирський, с.Ліщин?	1628	Гуйва/Тетерів
54	1	Рудня Селецька?	Житомир. р-н, Слобода-Селець?	1649–1650	Тетерів
55	1	Станишівська	Житомирський		Тетерів
56	1	Стара	м. Житомир	16 ст.–1646	Тетерів
57	1	Крошенка	Житомир, мкрн. Крошня		Крошенка / Тетерів
58	1	Вільська / Підвільська	Черняхівський	1646	Кам'янка
59	1	Каменка Нижча	Житомирський	1646	Кам'янка
60	1	Каменка Вища	Житомирський	1646	Кам'янка
61	1	Шумська	Житомирський	1608–1640–1852	Гнилоп'ять
62	1	Пуста	Житомир., с. Головенка?		Гнилоп'ять
63	1	Троянівська	Житомирський	1559–1650–1765	Троянівка/ Гнилоп'ять
64	1	Мисюрова	Житомир. р-н, Рудня-Городище?		Гнилоп'ять
65	1	Дерманська	Житомир., с. Корчак?		Тетерів
66	1	Коша (дві)	Житомирський?		Коша/Тетерів
67	1	Денешівська, завод	Житомирський, с. Денеші	1559, 1873–1902	Тетерів

68	1	Старошійка	Житомирський		Шійка / Тетерів
69	1	Покостівка	Житомирський		Жовта-Шійка
70	1	Будища	Романівський?		Шійка / Тетерів
71	1	Тартак	Романівський, с. Вила?		Крута-Шійка
Чорнобильський полк / Чорнобильська сотня					
72	3	Удалівська?	РБ, Гомельс., Лоєвс. (ЧЗВ)	1641–1682	Брагинка / Прип'ять
73	3	Чорноб. ключа Сапегів	с. Рудня?	1649–1650	Уж / Прип'ять
74	3	Рудня-Іллінецька	Іванківський (ЧЗВ)	1647–1828	Ілля / Уж / Прип'ять
75	3	Денисівка?	Поліський (ЧЗВ), Денисовичі		Ржевець / Ілля
76	3	Павловицька	Поліський (ЧЗВ), Стара Рудня?	1697–1828	Переварка / Вільча / Ілля
77	3	Клевинська	Поліськ. (ЧЗВ), с.Кливини		Рудава/Ілля/Уж
78	3	Олександрівка	Білорусь? (ЧЗВ)		Ілля
79	3	Бобрик (Бобрівська)	Поліський (ЧЗВ)	1568, 1715–1828	Бобрик (Бобер) / Уж
80		Ленчинська?	?	1683	Бобрик (Бобер) / Уж
81	3	Королівська	Поліський (ЧЗВ)		Бобрик (Бобер) / Уж
82	3	Варовська	Поліський (ЧЗВ)		прит.?!/Грезля/
83	3	Грезля (2) (Хабенська)	Поліс. (ЧЗВ), Рудня Грезлянська	1631–1832	уста Грезля-Уж
84	3	Хабенська =83	Хабне (сmt. Поліське) ЧЗВ	1581, 1626	Грезля/ Уж
85	3	Грезля (верхня)	Народицький, с. Грезля		Грезля
86	3	Нова Радча	Народицький		Радча/ Грезля
87	3	Стара Радча	Народицький		Радча/ Грезля
88	3	Ситівка	Овруцький (ЧЗВ)		Ситівка/Грезля
89	3	Ниж. Мальцевка	(ЧЗВ)?		Ситівка/Грезля
90	3	Верх. Мальцевка	(ЧЗВ)?		Ситівка/Грезля
Овруцький полк / Овруцька сотня					
91	3	Бережецька	Овруцький, с. Бережесь?	1683	Жолонь?!
92	3	Мечна/Мешня?	Овруцький, с. Рудня	1709–1848	Жолонь / Прип'ять
93	3	Ясенець Матвіївський	зараз Білорусь (РБ)?		Ясенець – Жолонь
94	4	Ясенець	Овруцький		Ясенець / Словечна
95	4	Варварівка	Овруцький, Теклівка?		Ясенець / Словечна
96	4	Дівошинська -1	Овруцький, с. Дівошин (є 2 ч. села)		Звонка / Ясенець
97	4	Дівошинська-2	Овруцький, с. Кораки?		Звонка / Ясенець

98	4	Хлуплянська	Овруцький, с. Хлупляни		Ясенець, Звонка (іст.)
99	4	Скородненська	РБ, с. Скородное	1649–1699	Словечна/ Прип'ять
100	4	Медвідонська / Медвіжанська	РБ, с. Медведное Овруц. полку	1649–1654	Словечна, с. Медвінне
101	4	Нижня	Овруцький		Словечна/ Прип'ять
102	4	Середня	Овруцький		Словечна/ Прип'ять
103	4	Верхня	Овруцький		Словечна/ Прип'ять
104	4	Бокієвська	Овруцький, с. Возничі?		Словечна/ Прип'ять
105	4	Дубова	Овруцький, с. Дуби		Бігунка/Свидівка
106	4	Кованка	Овруцький		Червонка/ Свидівка
107	4	Сирниця	Овруцький		Зімуха/Болотниця /Свидівка/Уборть
108	3	Хвосня	Овруцький		Хвосня /Норинь
109	4	Папірня	Овруцький		Норинь
110	4	Мощаницька (2)	Овруцький		Мощаниця/Норинь
111	4	Красилівка	Овруцький		Лізниця/Норинь
112	4	Прибитківська	Овруцький		Норинь
113	4	Веледницькі (дві)	Овруцький, Старі Велідники	1595–1640	Іллімка/Норинь
114	4	Черевковська	Овруцький, с. Черевки		Норинь
115	4	Франківка	Овруцький, с. Листвин		Норинь
116	3	Буча	Народицький, ЧЗВ		Буча/Звіздаль
117	3	Вел. Осічна	Народицький, с. Рудня Осошня (ЧЗВ)		Буча/Звіздаль
118	3	Мал. Осічна			
119	3	Звіздальська	Народицький, ЧЗВ		Звіздаль/Уж
120	3	Шिशалівська/ Шиселівка	Народицький, ЧЗВ		Звіздаль/Уж
121	3	Чорговець	Народицький		Звіздаль/ Чорговець
122	3	Народицька	сmt Народичі		Уж
123	3	Булев	Народицький, с.Булів	1619–1649	Уж
124	3	Росошська	Народицький, с. Селець?		Жерев
125	3	В'язівка	Народицький		Жерев
126		Липленського?	Народиц., с. Липлянщина?	1649–1650	?/Жерев
127	4	Ігнатпільська	Овруцький, с. Рудня		Жерев

128	4	Байковського	Овруцький, с. Рудня (Старопотаповицька Рудня)		Жерев
129	4	Лизниця	Овруцький, Семени		Лизниця/Жерев
130	4	Стара Рудня	Лугинський, ЧЗВ	Рудня Повчанська	Жерев
131	4	Нова Рудня	Лугинський?		Жерев
132	4	Повчанка	Лугинський, с. Повч		Повчанка/Жерев
133	4	? Повчанка-верх.	Лугинський, ЧЗВ, с. Липники?		Повчанка/Жерев
134	4	Луганківська	Лугинський ?		Жерев
135	4	Лугинська	Лугинський		Безимянна?/Жерев
136	4	Маківка нова?	Лугинський, с. Нова Рудня		Жерев
137	4	Степанівка	Лугинський		Жерев
138	4	Маківка стара?	Лугинський?		Жерев
139	4	М'яколовицька	Ємільчинський, Рудня-Миколаївка		?/Жерев
140	4	Жеревецька	Лугинський, Рудня Жеревці	1613–1686	Жерев
141	4	Білокоровицька	Олевський		Жерев
142	3	Любарська	Народицький, ЧЗВ		Лозниця Нижня / Лозанка
143	3	Сарновецька	Коростенський		Кам'янка-Олешня/Уж
144	3	Калинівка	Народицький, ЧЗВ		Кам'янка/Уж
145	5	Межирічка	Коростенський	1624	Лозниця Вища-Уж
146	5	Малькевичівська	Коростен. р-н, с. Берестовець?	до 1946 Тарновичі	Лозниця Вища-Уж
147	5	Искоростська	Коростенс., Коростень?, поряд є сучасне с. Рудня?		Уж
148	5	Ушомирська	Коростенський		Уж
149	5	Мошня	Коростенський?		Уж
150	5	Рафалівська	Коростенський?		Уж
151	5	Бондарівка	Коростенський		Крапивня / Уж
152	5	Рисянська	Ємільчинський, с. Рясне		Безуд, Расен, Хотиш
153	5	Недзелицька	Ємільчинський, с. Неділище		Яструбень / Уж
154	5	Симонівський завод	Ємільчинський		Бастова
155	5	Бродець	Ємільчинський, с. Киянка		Бродець / Уж
Турівський полк / Олевська сотня					
156	4	Хочинська	Олевський, с. Беловежа	1617–1807–1856	Лядська / Уборть

157	4	Пержанська	Олевський, с. Перга	1793–1855	Перга / Уборть
159	4	Замисловицька	Олевський	1628	Перга
160	4	Озерянка (Озерянська)	Олевський, сmt Новоозерянка	1595–1795– 1864	Лубенець / Пер- жанка / Перга
161	4	Радовельська	Олевський		Перга
162	4	Ново-Суцанська	Олевський,		Мутвиця / Уборть
163	4	Стар. Суцанська	с. Суцани		Уборть
164	4	Тепеницька	Олевський	1640–1797	Тепениця / Уборть
165	4	Олевська / Вар- варівка?	Олевський, Олевськ?	1683	Уборть / Прип'ять
166	4	Бистра (Бистрицька)	Олевський	1640, 1691– 1869	Лукавка / Уборть
167	4	Лукавицька	Олевський?	1640–1669	Лукавка / Уборть
169	4/5	Кишинська / Кішинська	Олевський, Кишин	1609	Кишинська / Уборть
170	4	Кам'янка	Олевський		Кам'янка / Уборть
171	4/5	Лопатицька	Олевський	1640–1669	Уборть / Прип'ять
172	4/5	Зольня	Олевський		Зольня / Уборть
173	4/5	Голишівська	Олевський, с. Калинівка, (раніше Голиші / Жовтне- ве)		Зольня / Уборть
174	4/5	Янча	Ємільчинський, с. Рудня Іванівська	1639–1784	Уборть
175	5	Підлубецька	Ємільчин., с. Руденька		Уборть
176	5	Ємільчин. завод і рудня	Ємільчинський		Уборть
177	5	Кулішівська	Ємільчинський		Уборть
Білоцерківський полк / Коростишівська сотня					
178	2	Забілоцька (Білка?)	Радомишльський, с. Білка	1613, 1646	Тетерів
179	1	Радомишльська	м. Радомишль	1593–1790	Тетерів
180	1	Ставецька	Радомишльський, с. Ставки/Рудня-Горо- децька		Вілія (Дубовець)/ Тетерів
181	1	Войташівська	Коростишівський, с. Квітневе	до 1946 Вой- ташівка, до 1963 Дубо- вець	Вілія / Тетерів
182	1	Харитонівка	Коростишівський		Ів'янка / Тетерів
183	1	Глибочек	Коростишівський		Ів'янка
184	1	Смолівка	Коростишівський		Ів'янка
185	1	Грабовська-1	Коростиш.,с. Рудня	1798	Грабівка/Ів'янка
186	1	Грабовська-2	Коростиш., с. Грабівка		Грабівка/Ів'янка
186 а	1	Коростишівська	Коростишівський	1600	Тетерів

186 6	1	Городиська	Коростишівський	1628	Бистрівка
Паволоцький полк / Чуднівська сотня					
187	1	біля Чуднова	Чуднівський	1640	Тетерів
188	1	рудня на р. Будачі?	Чуднівський	1642	р. Будичіна? / Тетерів
Звягельський полк / Звягельська сотня					
189	5	Дубова	Новоград-Волин., с. Дубники?		Дубничка/Пере- везня/Случ
190	5	Карпилівська	Новоград-Волин., с. Дубники?		Гать (Цвіля) /Случ
191	5	Цвілька	Новоград-Волин.	1695	Гать (Цвіля) /Случ
192	5	Вершниця	Новоград-Волин. (Мала Цвіля)		Вершниця/ Случ
193	5	Талецька/ Тальківська	Новоград-Волин.		Рудня/Случ
194	-	Рогачівська (дві)	Нов.-Волин., с. Тальківка	1620	Случ – немає карти
195	-		Баранівський, м. Рогачів		Случ - немає кар- ти
196	1	Стара	/поряд с. Рудня	Рудня-Ду- бинники Рудня Ду- бова	Тенька/Тня (Риня?)
197	1	Новорудня	Пулинський, Стара Рудня		Тня
198	1	Непомуцівка?	Пулинський, с. Рудокопи?		Жолобки/Тня
199	1	Дубеники	Пулинський, Андріївка?		притока Тні
200	1	Павлівка	Пулинський, Курне?		Тня
201	1	Торганева	Пулинський		Тня
202	1	Манюта	Пулинський, Шереметів?		-
203	1	Стрибізька	Романівський, Товща?		Світлиця/Тня
204	1	Вольваківка / Вольвахівка	Пулинський	(Вольварів- ка), Зелена Поляна	Світлиця/Тня
205	1	Майхровка	Пулинський, с. Підлісне		Світлиця/Тня
206	-	Конівка?	Пулинський, Олізарка?	1617	Тня
Уточнюються рудні: Ксаверівська – 1643 р.; Пакульська – середина 17 ст.; Перська – 1679; Собичинська – 1683; Злодіївка – 1727; Рокитнянська – 1581; Веледницька – 1595; Осочна Голубівкувка – 1790; Руденка коло Горбулева й Жадьків – 1795.					

ЛІТЕРАТУРА

1. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. Київ, 2004. 182 с.
2. Акты Юго-Западной России. Т. 3. С. 210.
3. Анисимов Ю. А. История изучения и использования железорудной базы Украины (1861–1917) : дисс. ... док. ист. наук. Киев, 1978. 59 с.
4. Антонович В. Б. Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г. Киев, 1863. 432 с.
5. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. 221 с.
6. Акты Юго-Западной России. Ч. 3. Т. 4. С. 490.
7. Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.). *Проблеми історичної географії України*: зб. наук. праць. Київ, 1991. С. 23–32.
8. Винар Л. Початки українського рестрового козацтва. *Український історик*. 1964. № 23. С. 12–17.
9. Гнип П. І. Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. *Нариси з історії техніки*. Київ, 1956. Вип. 3. С. 75–94.
10. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
11. Горобець Віктор. Світанок української держави. Харків, 2017. 448 с.
12. Грушевский М. С. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці. *ЗНТШ*. Львів, 1892. Т. II. С. 16–17.
13. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 450–463.
14. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). Київ, 2004. 288 с.
15. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. *Труды III Археологического Съезда в Киеве*. Киев, 1876. Т. 2. С. 69.
16. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. 532 с.
17. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпро, 2007. 380 с.
18. Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. Київ, 1973. С. 423–537.
19. Історія міст і сіл УРСР: Київська область. Київ, 1973. С. 718–727.
20. Каманин И. К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого. Киев, 1894. 179 с.
21. Коваленко Л. Події визвольної війни українського народу і боротьби за воз'єднання України з Росією в Східній Волині. *Наук. записки Житомир. педінституту*. Київ, 1965. Т. 2. С. 24.
22. Козюба В. К. Давні укріплення півночі Київського Полісся. *Дослідження Київського Полісся*. Київ, 2016. С. 54.
23. Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. Вип. 2.
24. Лазаревский А. М. Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк. *Киевская старина*. 1903. Т. 81. Апр. С. 97–107.
25. Літопис Самовидця. 2-ге вид. Київ, 1971. С. 19.
26. Материалы по истории СССР: Документы по истории металлургии Левобережной Украины XVIII в. Москва, 1957. Т. V. С. 132.
27. Мовчанівський Т. Райковецьке городище XI–XIII ст. *Наукові записки ПМК*. Кн. 5–6. Київ, 1935. С. 151, 155–156.
28. Мовчанівський Т. Н. Райковецьке феодальне городище (рукопис монографії). *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 20. Спр. 11. Арк. 184–192, 195.
29. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. 20. Спр. 14. Арк. 28.
30. Оглоблин О. П. Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному: науковий звіт експедиції за 1932 р. *Наук. архів Інституту історії України НАНУ*. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 25.

31. Оглоблин О. П. Виписки та замітки щодо роботи експедиції з дослідження історії промисловості Правобережного Полісся. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО)*. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 1–5.

32. Оглоблин О. П. Металургія Правобережної України XVI–XIX ст. *ЦДАВО*. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 191.

33. Оглоблин О. П. Нарис історії залізорудної і металургійної промисловості на Правобережному Поліссі. *ЦДАВО*. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 134–213.

34. Оглоблин О. Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України. *Записки НТШ*. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 129.

35. Панібудьласка А. В., Канцелярук Б. І. Історія української зброї. Київ, 1993. С. 49–50.

36. Сергійчук В. Л. Армія Хмельницького. Київ, 1996. С. 21.

37. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк. *Записки историко-фил. фак. Имп. Новороссийского унив.* Одесса, 1909. Вып. 1. С. 22.

38. Стрішенець М. М. Історія залізобних промислів України. Київ, 1991. С. 15.

39. Стрішенець О., Стрішенець М. Економічні засади залізоплавильного виробництва Волинського воєводства (друга половина XVI–середина XVII ст.). *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2015. С. 5–7.

40. Тимошенко В. І. Залізорудне виробництво Правобережного Полісся в XVI–XVII ст. *Ремесла та промисли Поліської зони*. Малин, 2019. С. 26–41.

41. Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Київ, 2017. С. 77.

42. Трачук О. В. Анти і склавини черняхівської культури – предки слов'янських народів Європи. *Українознавство*. 2023. № 3. С. 85–124.

43. ЦДАВО. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 56–57.

44. ЦДАВО. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 69.

45. ЦДАВО. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 10.

46. Zientara B. *Dzieje malopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w.* Warszawa, 1954. S. 156.

REFERENCES

1. ABROSKIN, P., KRYVOSHEIA, V., STASENKO, O. (2004). *Kyiv Cossack Region: People and Destinies*. Kyiv, 182 p. [in Ukr.]

2. *Acts of South-Western Russia*. Vol. 3, p. 210. [in Ukr.]

3. ANISIMOV, Yu. (1978). *History of the Study and Use of the Iron Ore Base of Ukraine (1861–1917)*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History], 59 p. [in Ukr.]

4. ANTONOVYCH, V. (1863). *Study of the Cossacks Based on Acts from 1500 to 1648*. Kyiv, 432 p. [in Ukr.]

5. APANOVYCH, O. (1969). *Armed Forces of Ukraine of the First Half of the 18th Century*. Kyiv, 221 p. [in Ukr.]

6. *Acts of South-Western Russia*. P. 3. Vol. 4., p. 490. [in Ukr.]

7. BALABUSHEVYCH, T. (1991). Territorial Boundaries of Right-Bank Cossack Regiments (Second Half of the 16th - Beginning of the 18th Century). *Problems of Historical Geography of Ukraine: Collection of Scientific Works*. Kyiv, pp. 23–32. [in Ukr.]

8. VYNAR, L. (1964). Beginnings of the Ukrainian Register Cossacks. *Ukrainskyi istoryk (Ukrainian Historian)*, № 23, pp. 12–17. [in Ukr.]

9. HNYR, P. (1956). Development of Metallurgy in Ukraine in the 17th and 18th Centuries. *Essays on the History of Technology*, Vol. 3, Kyiv, pp. 75–94. [in Ukr.]

10. HOLOBUTSKYI, V. (1994). *Zaporozhian Cossacks*. Kyiv, 539 p. [in Ukr.]

11. HOROBETS, V. (2017). *The Dawn of the Ukrainian State*. Kharkiv, 448 p. [in Ukr.]

12. HRUSHEVSKYI, M. (1892). Public Movement in Ukraine-Russia in the 13th

- Century. ZNTSh (Notes of Taras Shevchenko Scientific Society), Vol. II, Lviv, pp. 16-17. [in Ukr.]
13. HRUSHEVSKYI, M. (1891). *Essay on the History of Kyiv Land from the Death of Yaroslav to the End of the 14th Century*. Kyiv, pp. 450-463. [in Ukr.]
14. DAN, O. (2004). *Cossacks of the Bratslav Region in the Struggle for Freedom and Independence (1648-1676)*. Kyiv, 288 p. [in Ukr.]
15. DASHKEVYCH, N. (1876). Bolokhov Land and its Significance in Russian History. *Proceedings of the III Archeological Conference in Kyiv*. Kyiv, Vol. 2, p. 69. [in Ukr.]
16. DIADYCHENKO, V. (1959). *Essays on the Social and Political System of the Left Bank Ukraine at the End of the 17th - Beginning of the 18th Centuries*. Kyiv, 532 p. [in Ukr.]
17. ZARUBA, V. (2007). *Administrative and Territorial Structure and Administration of the Zaporizhzhian Host in 1648-1782*. Dnipro, 380 p. [in Ukr.]
18. *History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: Zhytomyr Region*. (1973). Kyiv, pp. 423-537. [in Ukr.]
19. *History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: Kyiv Region*. (1973). Kyiv, pp. 718-727. [in Ukr.]
20. KAMANIN, I. (1894). *Problem of the Cossacks up to the Time of B. Khmelnytskyi*. Kyiv, 179 p. [in Ukr.]
21. KOVALENKO, L. (1965). Events of the Liberation War of the Ukrainian People and the Struggle for the Reunification of Ukraine with Russia in Eastern Volyn. *Scientific Notes of Zhytomyr Pedagogical Institute*. Kyiv, Vol. 2, pp. 24. [in Ukr.]
22. KOZIUBA, V. (2016). Ancient Fortifications of the North of Kyiv Polissia. *Study of Kyiv Polissia*. Kyiv, p. 54. [in Ukr.]
23. KRYPIAKEVYCH, I. (1966). Administrative Division of Ukraine 1648-1654 pp. *Historical Sources and their Use*. Kyiv, Vol. 2. [in Ukr.]
24. LAZAREVSKYI, A. (1903). Historical Sketch of the Area that was a Part of the Poltava Regiment. *Kievskaiia starina* (Kyiv Antiquity), Vol. 81. Apr., pp. 97-107. [in Ukr.]
25. *Samovidets Chronicle*. (1971). 2nd ed. Kyiv, p. 19. [in Ukr.]
26. *Materials on the History of the USSR: Documents on the History of Metallurgy of Left Bank Ukraine in the 18th Century*. Moscow, T. V, p. 132. [in Rus.]
27. MOVCHANIVSKYI, T. (1935). Raikovets Settlement of the 11th-13th Centuries. *Scientific Notes of the Institute of History of Material Culture*. Book 5-6. Kyiv, pp. 151, 155-156. [in Ukr.]
28. MOVCHANIVSKYI, T. Raikovetske Feudal Settlement (Manuscript of Monograph). *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*, Fund. 20, Case 11, p. 184-192, 195. [in Ukr.]
29. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*, Fund. 20, Case 14, p. 28. [in Ukr.]
30. OHLOBLIN, O. Industry of the Right Bank Polissia in the Past and Present: Scientific Report of the Expedition for 1932. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*, Descr. 3, Case 220, p. 25. [in Ukr.]
31. OHLOBLIN, O. Extracts and Notes on the Work of the Expedition to Research the History of the Industry of the Right Bank Polissia. *Central State Archive of Supreme Bodies and Government of Ukraine*. Fund. 3561, Descr. 1, Case 313, pp. 1-5. [in Ukr.] [in Ukr.]
32. OHLOBLIN, O. Metallurgy of the Right Bank of Ukraine of the 16th -19th Centuries. *Central State Archive of Supreme Bodies and Government of Ukraine*. Fund 3561, Descr. 1, Case 86, p. 191. [in Ukr.]
33. OHLOBLIN, O. Essay on the History of the Iron Ore and Metallurgical Industry in the Right Bank Polissia. *Central State Archive of Supreme Bodies and Government of Ukraine*. Fund 3561, Descr. 1, Case 94, pp. 134-213. [in Ukr.]
34. OHLOBLIN, O. (1948). Khmelnytsk Region and the Iron Ore Industry of Right Bank Ukraine. *Notes of T. Shevchenko Scientific Society*. Munich. Vol. 156. P. 129. [in Ukr.]

